

Питання історії України нового та новітнього часу

В. С. ШАНДРА (Київ)

Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816- 1834)

Малоросійське генерал-губернаторство як адміністративно-територіальна і політична одиниця Російської імперії було засноване 1802 р. Виокремлення цього регіону з генерал-губернаторською формою правління здійснювалося для ліквідації відмінностей у соціальному устрої Лівобережної України та насадження там російської присутності. Його ліквідацією 1856 р. центральний уряд засвідчив, що надалі ця територія управлятиметься на загальних підставах російської губернської адміністративної системи.

Керівництво процесом інтеграції у складі імперії однієї з своїх провінцій, Малоросії, покладалося на генерал-губернатора, якому монарх делегував частину своїх повноважень на одноосібне управління краєм. М. Г. Рєпнін був третім сановником, якому Олександр I доручив урядування в цьому регіоні. Два перших — О. Б. Куракін (1802—1808) та Я. І. Лобанов-Ростовський (1808—1816) — були відкликані до Санкт-Петербурга. М. Г. Рєпнін впродовж майже 19 років обіймав посаду малоросійського військового губернатора, зосереджуючи в своїх руках адміністративну, політичну та військову владу.

Своє завдання автор статті вбачає в з'ясуванні кількох наукових проблем, зокрема, чому саме М. Г. Рєпнін був призначений на урядування і найдовше утримувався в Малоросії? Як йому, російському сановнику, вдалося досягти взаємодії з місцевою елітою та забезпечити (і яким чином) інтеграцію регіону в Російській імперії? І, нарешті, якими були наслідки його діяльності для України?

Майбутній правитель Малоросії М. Г. Рєпнін народився 1778 р. в сім'ї генерал-ад'ютанта, князя Г. С. Волконського (1742—1824), а прізвище носив дідове по материнській лінії. Освіту отримав у Санкт-Петербурзькому першому кадетському корпусі. Брав участь у російсько-французьких війнах з Наполеоном. Після Тільзійського миру став надзвичайним посланником при дворі братів Наполеона I — Ієроніма і Іосифа, 1810 р. обіймав таку ж посаду при іспанському дворі, а 1813 р. генерал-майор М. Г. Рєпнін за дорученням союзних монархів був призначений Олександром I генерал-губернатором Саксонії, з виконанням обов'язків віце-короля. На цій посаді перебував з 20 жовтня 1813 р. по 8 листопада 1814 р.

Впродовж року М. Г. Рєпнін набув цінний досвід управління регіоном з корпоративними традиціями, що згодом слугував йому в Малоросії. Розсудливому, тактовному урядовцю вдалося відстоювати інтереси Саксонії, поєднуючи їх з далекоюжними намірами Росії, союзних країн і держав-сусідів. Для цього він враховував непорозуміння між Австрією, Пруссією та Францією. Тоді розпочалося об'єднання німецьких земель, але саксонці прагнули зберегти цілісність своєї території під час приєднання до Пруссії². З урахуванням обставин воєнного часу М. Г. Рєпнін провів реформи державного управління, зокрема адміністративну, торгівлі і кредитів та податкову. Нововведення сприяли залученню населення до співпраці при відбудові шляхів і осель та скасовували провінційні привілеї. Хоча

втілювалися в життя вони твердо, М. Г. Рєпніну вдалося зберегти довір'я місцевих жителів до уряду, бо частину тягара війни він намагався перекласти на державу³.

Після Віденського конгресу 22 липня 1816 р. генерал-ад'ютант та генерал від кавалерії М. Г. Рєпнін був призначений військовим губернатором Малоросії із званням управляючого цивільною частиною Полтавської і Чернігівської губерній. Його новому призначенню значною мірою сприяв граф П. В. Завадовський, відомий представник шляхетсько-старшинського роду, який в уряді Олександра І очолював законодавчу комісію. Він наголошував на блискучих управлінських здібностях князя, виявлених у Саксонії. "Желаю его почитать столько по Малороссии, сколько чту его по Саксонии", — підкреслював П. В. Завадовський⁴. Цю посаду М. Г. Рєпнін обіймав до 6 грудня 1834 р.

М. Г. Рєпнін, державний діяч епохи Олександра І, був вихований на ідеях Просвітництва. Він підтримував намір імператора наблизити Росію до Європи, що було складовою прагнень і декабристів. Це був короткий період вибору, яким шляхом йти далі: оновленим, за Європою, чи простувати старим. Ще з часу перебування в Саксонії М. Г. Рєпнін дотримувався ідеалів соціальної справедливості, яким завжди намагався наслідувати.

Після Європи Полтава здалася М. Г. Рєпніну містом з придворною церемонією, якої надали їй О. Б. Куракін і Я. І. Лобанов-Ростовський, розпочавши тут будівництво казенних помешкань. Спочатку він не мав чіткого плану дій щодо проведення політичного курсу Росії, відчувавши себе представником Санкт-Петербурга, який опікується ввіреною провінцією. Одним з методів урядування губернатор вважав регламентування діяльності державних установ і посадових осіб, а також здійснення контролю самому і через чиновників з особливих доручень.

Перші його кроки були спрямовані на виявлення "однофамільцев" серед місцевих чиновників. Родинні стосунки могли б завадити проведенню урядових заходів. Наступним кроком було збирання таємної інформації про повітове і губернське дворянство для визначення, кого затверджувати на виборні посади⁵.

Об'їжджаючи губернії, він звертав увагу на державні установи: в'язниці, поштові станції, повітові суди, запасні хлібні магазини, стан шляхів, мостів, гребель тощо. Вникаючи у суть справи, губернатор давав розпорядження про її вирішення. Зокрема, для поліпшення поштового обслуговування він запропонував призначати поштарями вихідців з міщан і козаків, яких тимчасово можна було вивести з станів, до яких належали. При доборі кандидатів до міських властей він віддавав перевагу тим, яких підтримували міщани.

За спогадами М. Лазаревського, М. Г. Рєпнін спочатку діяв переважно суворо та жорстко, але з часом став поміркованішим та розсудливішим, з повагою відносився до колишньої української старшини. О. М. Лазаревський пояснював таку перемену тим, що князь завдяки маєткам дружини, Варвари Олексіївни, онуки останнього українського гетьмана К. Розумовського, став полтавським поміщиком⁶.

Знайомлячись з діяльністю приказів громадської опіки, М. Г. Рєпнін дійшов висновку про необхідність збільшити кількість їх членів. За його поданням Олександр І схвалив доповідь управляючого Міністерством внутрішніх справ, де йшлося не лише про їх зростання, а й про зрівняння в правах з радниками губернських правлінь і палат та затвердження кандидатів на ці посади Сенатом. Збільшувалося також число підсудків у повітових та засідателів у земських судах обох губерній. Ці заходи сприяли зміцненню структури установ, забезпечуючи ширше втручання Російської держави у місцеві справи.

М. Г. Репнін прибув до Полтави з підібраними у Санкт-Петербурзі чиновниками для своєї канцелярії, які були його сподвижниками і однодумцями. Він на власний розсуд її укомплектував та організував діяльність. Тоді, 1816 р., її штатний розпис не був узаконений. В канцелярії було 22 посади: правитель, секретар, чотири начальники відділень з чотирма старшими та двома молодшими помічниками, десять переписувачів. При канцелярії встановлювалося постійне чергування ад'ютантів князя ⁷. Серед них — правитель справ М. М. Новиков (1777—1822, небіж просвітника М. І. Новикова), який заснував у Полтаві 1818р. масонську ложу "Любов до істини". І. Ф. Павловський поділяв думку, що останній належав до декабристів і лише передчасна смерть завадила йому перебувати на Сенатській площі⁸. Крім М. М. Новикова, чиновників генерал-губернаторського правління входили до ложі О. Й. Імберг, чиновник з особливих доручень, обер-аудитор восьмого класу, та А. Є. Панін, ад'ютант М. Г. Репніна ⁹. Ложа була закрита 12 березня 1819 р., раніше від інших російських лож, заборонених 1822 р.

Засудження урядом масонів певною мірою визначило, який шлях обирати кожному з них. М. Г. Репнін, обіймаючи посаду генерал-губернатора, залишився урядовою особою і зупинив свій вибір на вірності Олександру І. М. М. Новиков, який служив при ньому ще в Саксонії, відійшов від генерал-губернатора. Відтоді правитель краю почав підбирати службовців до своєї канцелярії з вихідців із місцевого дворянства.

М. Г. Репнін підтримав розпочате його попередниками будівництво присутствених місць та встановив контроль за надходженням і використанням бюджетних коштів міських дум. 1818 р. він запропонував Полтавській міській думі використати їх на закладку міського саду, облаштування в ньому озера. За його наказом Кременчуцька дума відшкодовувала кошти на спорудження колони Слави в Полтаві ¹⁰. Для нагляду за бульварами і вулицями губернатор вирішив найняти садівника з постійним жалуванням. І. Ф. Павловський зазначав, що благоустроєм міста дума займалася не з власної волі, а з ініціативи М. Г. Репніна ¹¹.

Отже, губернатор продовжував традицію підпорядкування своєму контролю органів міського самоврядування та використання їх бюджету не за прямим призначенням. За наведеними тим же полтавським істориком даними, М. Г. Репнін давав постійні вказівки про виділення коштів на утримання канцелярії та інших державних інституцій ¹². До того ж, Полтавська дума утримувала поліцію, що підпорядковувалася безпосередньо М. Г. Репніну. Коли чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор М. А. Долгоруков проводив у 1842 р. ревізію Чернігівського губернского правління, то також звернув увагу на значні витрати, "кои по существу своему не должны быть отнесены на счет городов". З'ясувалося, що кошти виділялися на вимогу М. Г. Репніна ¹³.

Губернатор одразу почав зосереджувати всю повноту адміністративної влади в своїх руках. Про це він дав зрозуміти дворянству на прикладі прилуцького предводителя Я. Горленка, маєток якого було реквізовано ¹⁴. Дещо пізніше, коли жителі Ромен разом з міським головою звернулися до імператора з клопотанням продовжити термін надання пільг містечку, генерал-губернатор мав намір звільнити голову, і лише заступництво А. І. Полетики і С. В. Капніста завадило цьому. Так само чинив М. Г. Репнін і з іншими виборними особами, коли вони скаржилися Олександру І, ігноруючи його канцелярію. Він пригрозив не затверджувати їх кандидатури на майбутніх виборах. Таким чином М. Г. Репнін намагався припинити постійні спроби місцевого дворянства впливати на нього через вихідців з Малоросії, які перебували на урядових посадах у Санкт-Петербурзі.

Дослідники біографії М. Г. Рєпніна зазначали, що новий правитель досить швидко почав перейматися потребами населення губернії, не виділяючи окремі стани, а піклуючись і про кріпосних селян, і про козаків, і про дворянство¹⁵. Спробуймо детальніше розкрити це питання.

На відміну від О. Б. Куракіна М. Г. Рєпнін підтримав клопотання полтавського дворянства про зрівняння в правах малоросійських старшинських чинів з дворянськими рангами. Надсилаючи їх петицію до столиці, він відзначив справедливі, на його думку, вимоги¹⁶. Однак Сенат негативно поставився до них, бо вважалося, що лише вищі ранги могли претендувати на спадкове дворянство, а нижчі — тільки на персональне¹⁷. Таким чином, малоросійська старшина могла поповнити лави дворян лише в разі служіння у війську і в державних установах, а не за принципом спадковості.

У боротьбі за визнання дворянства шляхта консолідувалася, виносила і зберегла ідею героїчного минулого своєї батьківщини, яке несправедливо ігнорувалося імперським центром. Невизнання російським урядом дворянських прав у повному обсязі спричинило появу опозиційних настроїв. Це підштовхнуло М. Г. Рєпніна до нового подання 1827 р., цього разу вже до Міністерства внутрішніх справ, в якому відмови Герольдії були названі свавіллям¹⁸. Друге звернення М. Г. Рєпніна ініціювало уряд створити 12 лютого 1828 р. при Сенаті особливий комітет для підготовки правил про впорядкування малоросійських прав на дворянство. Однак і він констатував, що Герольдія вчинила правильно¹⁹.

На окрему увагу заслуговує ставлення М. Г. Рєпніна до минулого Малоросії, зокрема, його сприяння місцевому дворянству мати власну друковану історію. Для Лівобережної України це питання на 1820-ті роки ставало надзвичайно важливим. Необхідно було довести, що малоросійська старшина має такі ж права на дворянство, а отже, і на чини, як і великоросійське. Щоб з'ясувати історичне підґрунтя таких домагань, М. Г. Рєпнін почав листуватися з місцевими шанувальниками старожитностей, зокрема з А. І. Чепую, який зібрав матеріали про малоросійську козацьку старшину і на прохання губернатора надав їх чиновнику канцелярії, майбутньому історичу Д. М. Бантиш-Каменському²⁰. 1819р. М. Г. Рєпнін звернувся з проханням до чернігівського губернського прокурора посприяти в опрацюванні справ з архіву Чернігівського губернського правління. Яку ж історію України міг написати в недалекому майбутньому губернатор Тобольська і Вільни?

Ідея мати власну історію, ймовірно, виникла серед осіб, за сприяння яких М. Г. Рєпніна було призначено в Малоросію. С. П. Дремлюга вважає, що вона належить російському дипломату А. К. Розумовському, який міг познайомити М. Г. Рєпніна у Відні з Д. М. Бантиш-Каменським²¹. Її поділяв 38-річний губернатор, бо перед відбуттям до Полтави переконав камер-юнкера Колегії іноземних справ Д. М. Бантиш-Каменського, якому передрікали кар'єру дипломата, стати чиновником з особливих доручень в його канцелярії з тим, щоб дослідити історію Малоросії²². Він і написав першу "Историю Малой России". Вважається, що М. Г. Рєпнін підготував текст одного з розділів, присвяченого Берестецькій битві 1651 р. Д. І. Дорошенко повідомив, що книга була видана коштом М. Г. Рєпніна²³.

Після виходу книги в світ князь допомагав тоді вже тобольському губернаторові в її розповсюдженні в Україні. Чи багато було бажаючих придбати цю працю? За даними І. Ф. Павловського, таких осіб виявилось мало: полтавський губернатор замовив лише 15 примірників²⁴. Натомість наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Малоросії набули популярності багато праць у вигляді рукописних записок, авторами яких були Тимофій Калинський, Андрій Пригара, Олександр Рігельман, Петро Симоновсь-

кий, Федір Туманський, Архип Худорба та ін. Поряд з "Книгами о дворянах" розповсюджувалися записки "Об ищущих козачества", в яких йшлося, залежно від авторів, про відокремленість або невідокремленість козаків від посполитих²⁵. Є відомості, що Д. М. Бантиш-Каменський користувався ненадрукованим списком "Історії русів"²⁶, який був надзвичайно авторитетним в Україні.

Як адміністратор М. Г. Репнін повинен був зважати на духовні інтереси місцевих дворян, перейнятих ідеями автономізму. Він підтримував пошук історичних коренів. При цьому необхідно було проявити політичну коректність — творення минулого слід контролювати і спрямовувати в корисне для імперії русло, дати можливість зафіксувати його в писаній історії і не дозволити перерости в опозиційний рух, бо це суперечило інтересам централізованої унітарної держави. Праця Д. М. Бантиш-Каменського мала зв'язати українську національну історію з історією Російської держави. Фактично, на думку А. Є. Атаманенко, історія України починається там з часу її входження "под владычество российских самодержцев"²⁷.

М. Г. Репнін відстоював потреби краю, що часто не відповідало намірам столичних міністрів уніфікувати управління своїми галузями. Його листування з міністрами фінансів та внутрішніх справ, використане І. Ф. Павловським, свідчило про прагнення генерал-губернатора захистити дворянство від сплати непомірних податків, зокрема в неврожайні роки. Завдяки цьому було вирішено питання про закладення хлібних магазинів для зберігання збіжжя на випадок неврожаю. За наполяганням М. Г. Репніна у вересні 1821 р. дворянські зібрання визначили кількість хлібних запасів, внесених поміщиками²⁸.

Для залучення дворян Малоросії на військову службу М. Г. Репнін реалізував ідею заснування у Полтаві кадетського корпусу — навчального закладу для дворянських дітей. Саме такий заклад давав можливість місцевому дворянству здобувати освіту, без якої годі було сподіватися на просування по службі та одержання нових чинів. Для молодих шляхтичів це було надзвичайно важливо, бо ще з минулого століття українців як недворян не приймали в російський шляхетський кадетський корпус. М. Г. Репнін власноручно написав правила для його вихованців. Він краще від своїх попередників розумів, що освічені українці докладатимуть більше зусиль до розбудови Російської імперії. Відкриття корпусу сприяло зростанню авторитету М. Г. Репніна серед малоросійського дворянства. Із заснуванням у Росії 1830 р. губернських кадетських корпусів за полтавським закріплювалися також Катеринославська, Слобідсько-Українська та Курська губернії²⁹.

За клопотанням князя у Полтаві 1818р. було відкрито Інститут шляхетних панянок, опікуванням якого займалася його дружина. Цей навчальний заклад давав середню освіту "женському юношеству"³⁰ і був шостим у Росії та першим у Лівобережній Україні. Однак переконати дворянство фінансувати ці інститути губернатор не зміг, і згодом вони були переведені на державне утримання. У цій справі М. Г. Репніна підтримав В. П. Кочубей, місцевий землевласник, міністр внутрішніх справ, за поданням якого Комітет міністрів дозволив заснувати 1823 р. школу краснописання в Полтаві³¹.

Стосунки малоросійського губернатора з дворянством щодо виготовлення та торгівлі спиртними напоями не були однозначними. Привілеями вільної торгівлі скористалася прикордонна шляхта, яка продавала горілку в російські губернії, де діяла відкупна система і ціни були вищими від малоросійських. Проведене курським губернатором слідство в справі про вбивство одного з корчмарів 1828 р. виявило широку торгівлю горілкою.

М. Г. Репнін попередив глухівське дворянство, що в разі повторення інциденту порушить перед імператором питання про позбавлення його права вільного продажу. Під чесне слово вимагалось припинити "постыдный промысел".

Цей випадок був використаний місцевим поміщиком Д. В. Кочубеем, племінником В. П. Кочубея, для звинувачення генерал-губернатора у перевищенні повноважень. Він підготував скаргу на М. Г. Репніна, зміст якої викладений І. Ф. Павловським³². Глухівський предводитель дворянства отримав від князя догану за розгляд кочубеївської скарги, а її автору нагадали обов'язки правителя краю. До цієї справи долучилась і неприязнь до Д. В. Кочубея, який під час дворянських виборів у Чернігові агітував за відставного генерал-майора С. М. Ширая, кандидатуру якого М. Г. Репнін не затвердив губернським предводителем дворянства. С. М. Ширай, очолюючи місцеве дворянство з 1818 р., не ставлячи до відома губернатора, звернувся до міністра внутрішніх справ з приводу рекрутського набору. 1830 р. про це дізнався Микола І, який доручив розібратися Комітету міністрів. Останній визнав, що М. Г. Репнін несправедливо дорікав всьому дворянству Глухівського повіту, хоча винними були лише кілька осіб.

Проблеми малоросійських козаків М. Г. Репніну довелося розв'язувати в ході виконання указів уряду від 25 серпня 1818р., 10 грудня 1819 р. та 19 квітня 1820 р. В першому йшлося про поновлення рекрутського набору та сплату податків у попередньому розмірі — 4 руб. з душі. У другому — про зрівняння козаків з державними селянами при сплаті оброчного складу³³. В останньому — про переселення 25 тис. козаків на землі Чорноморського війська. Таким чином уряд намагався вирішити питання козацького малоземелля. На відміну від іммігрантів щодо козаків влада не брала на себе ніяких зобов'язань чи додаткових витрат. При цьому виникало багато проблем, які мав вирішувати губернатор, що відповідав за переселення. Свої наміри він узгоджував з отаманом Чорноморського війська та доповідав Міністерству внутрішніх справ про досягнуті результати³⁴. Саме тоді змінилося ставлення М. Г. Репніна до козацтва, що знайшло вияв у прагненні захистити козацькі сім'ї "от излишнего притязания" казенних палат, коли йшлося про їхні земельні справи³⁵.

Складнішою була проблема, порушена міністром фінансів Д. О. Гур'євим (1810—1823), який не знаходив місця малоросійському козацтву в російських станах. Під сумнів було поставлене їхнє право на володіння землею та пільги на несплату податків, що перешкоджали переведенню козаків до стану державних селян. Вже 1821 р. М. Г. Репнін опротестував заборону міністром фінансів права козаків продавати свої спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення природних прав півмільйонного народу Малоросії³⁶. Така позиція ґрунтувалася на знаннях про виникнення козацтва.

За його проханням і, напевне, безпосередньою участю була підготовлена урядова "Краткая записка о малороссийских козаках", опублікована в "Чтениях" Товариства історії і старожитностей російських на 45 аркушах, що складається з вступу і розділу "О праве малороссийских козачков располагать их собственностью". В записці названо 11 пунктів, за якими козацтво володіє правом власності і переваг свого звання порівняно з селянами.

За переконанням М. Г. Репніна, козацтво має значні заслуги перед Росією, його право на володіння землею підтверджується грамотами та узагодженнями, а позиція Д. О. Гур'єва впливає з незнання ним місцевих обставин та сповідування хибних теорій політичної економії. Звертаючись до початків козацтва, часів великого князя литовського Гедиміна (1320 р.), використовуючи навіть етнологічні свідчення, він довів, що козацтво за

походженням є корінним населенням, яке освоювало і заселяло порубіжні землі, "когда Россия страдала под игом татарским" ³⁷. Посилаючись на грамоти польських королів XIV—XVI ст., конституції 1590, 1601, 1626 рр. та інші акти, генерал-губернатор переконував, що козацьке право на землеволодіння підтверджувалося навіть тоді, коли вони служили Речі Посполитій.

Потреба в такому історичному екскурсі зумовлювалася тим, що Д. О. Гур'єв вважав надбані землі державною власністю, а козаків — тимчасовим населенням на державних землях, які вони отримали на денних правах за несення військової служби. Міністр фінансів посилався при цьому на колишні закони, згідно з якими козаки не мали права на продаж власної землі. Натомість М. Г. Рєпнін доводив, що і реєстрове козацтво мало законні права на володіння землею, оскільки проживало на власних давніх землях, а не на королівських.

Далі в записці М. Г. Рєпніна йшлося про те, що козацький стан наближається до шляхетського і користувався з багатьох питань його правами. Козаки судилися за законами Литовського статуту, як і шляхта, володіли правом продажу спиртних напоїв тощо. Завоювавши "собственный свой край" під проводом Богдана Хмельницького, вони "принесли в дар себя" московському царю Олексію Михайловичу, який грамотами підтвердив їх права і вольності. Посилаючись на статті царських та гетьманських грамот, автор записки детально проаналізував зміни в законодавстві щодо прав власності, які визнавалися государями нарівні з шляхетськими. Оброк, який сплачували козаки, був державним податком, а не рентою за користування земельними наділами.

При цьому постійно зверталася увага на неправильні трактування міністром фінансів узаконень, нерозуміння ним деяких аспектів, які роз'яснювалися з посиланнями на грамоти і укази імператорів. Кожний з них, вступаючи на престол, підтверджував право козацької власності і видавав нові укази щодо її збереження.

Записка вводила в новий для урядових кіл козацький світ, що жив і розвивався за окремим законодавством, яке знало спадковість, дідищу, гарантувало права вдів та дітей. І воно, констатувалося в записці, завжди визнавалося навіть таким "строгим блюстителем всякого порядка и казенной пользы", як генерал-губернатор граф А. О. Рум'янцева-Задунайський. То чи ж настав час вносити зміни, які можуть викликати потрясіння для краю? — риторично запитував М. Г. Рєпнін.

М. Г. Рєпнін продовжив традицію використання козацтва як військової сили, вважаючи, що на окраїнах Російської імперії потрібно зберегти це своєрідне соціальне середовище. Як привід для демонстрації його військового духу розцінив він звернення у квітні 1831 р. управляючого Головним штабом посприяти у придушенні польського повстання, створивши для цього резервну армію. 6 травня 1831 р. Микола I видав на ім'я князя рескрипт про формування 8 кавалерійських загонів, бо російська армія саме потребувала легкої кавалерії³⁸.

Створювана армія покликана була прикривати тил діючої, охороняти шляхи та в разі появи повстанців ліквідувати їхні загони. Генерал-губернатор скористався вже набутим досвідом формування козацьких полків 1812 р. На місцях створювалися комітети для організації ополчення, до складу яких ввійшли повітові маршалки, судді, городничі і стряпчі.

У Полтаві і Чернігові для керівництва повітовими комітетами діяли губернські комітети з чиновників адміністрації та ад'ютантів М. Г. Рєпніна³⁹. На засіданнях комітетів бував і М. Г. Рєпнін як начальник козацьких полків до їх вступу в резервну армію. Він видавав накази про пере-

міщення військових частин, призначення командирів підрозділів, затверджував вибраних дворянством кандидатів на зайняття посад штаб- і обер-офіцерів. Значну увагу губернатор приділяв Полтавській медичній управі, яка опікувалася хворими з козацького війська⁴⁰.

Проект формування загонів уклад генерал-губернатор і затвердив імператор⁴¹. Князь М. Г. Рєпнін доповів государю про сформоване ополчення вже у квітні, хоча спочатку планувалося це зробити в червні 1831 р. Козацькі полки були направлені до Мінська в розпорядження головнокомандуючого резервною армією. Пізніше два з них передані у відання митниць. З чотирьох полків сформовано два, які виїхали на Кавказ. Причому М. Г. Рєпніну рекомендувалося направляти туди малоземельних і безземельних козаків⁴². Кілька полків повернулися в Полтавську і Чернігівську губернії і за наказом князя були розформовані. Зброя під його наглядом поверталася до Київського арсеналу⁴³.

Як і було зумовлено, така готовність служити престолу, за поданням М. Г. Рєпніна, була відзначена імператором. Князь, повернувшись із Санкт-Петербурга, звернувся з наказом від 17 жовтня 1832 р. до малоросійських козацьких волостей, селищ і громад, повідомляючи про отримані від імператора пільги⁴⁴. Недоїмки козацтва ліквідовувалися при сплаті ним подушного, оброчного і подорожнього (водяного і сухопутного) податків. Залишалися лише земські повинності. Оброчний податок зменшувався з 8 до 4 руб.⁴⁵ Земля козаків, а їх в одному з донесень імператору М. Г. Рєпнін назвав "низшим дворянством"⁴⁶, закріплювалася за ними довічно з можливістю її продажу лише представникам козацького стану генерал-губернаторства. В разі черезполосиці козаки могли за дозволом казенної палати, узгодженим з губернатором, обмінювати ділянки з поміщицькими⁴⁷. Узаконювалося також їхнє право торгівлі горілкою та вином, військова служба обмежувалася 15 роками, причому щороку в солдати брали 5 чол. з тисячі козаків.

Здавалося б, успіх досягнуто. Проте князь прагнув створити постійні козацькі формування, які б захищали Росію "со стороны мятежников-поляков". Він нагадав уряду, що така обіцянка була дана козакам ще 1812р. Але губернатор відчув нерозуміння не стільки Миколи І, як свого сусіда, українця за походженням, голови Державної ради В. П. Кочубея. Той пояснював, що хоча й "по рождению хохол", "более русский" і за принципами, і за станом, і за звичками, і його посада зобов'язує дивитися на українські губернії з точки зору загальних інтересів держави⁴⁸. М. Г. Рєпнін вважав, що нерационально переводити козаків у державні селяни. На його думку, слід використати їхні колишні навички й прагнення до військового устрою на потреби імперії.

Ідеї відновлення козацтва не були новими. Вони висловлювалися Василем Капністом (проект 1788 р. про утворення самостійної козацької бойової одиниці⁴⁹) та Михайлом Миклашевським 1812 р. їх підтримував сенатор Д. П. Трошинський. Свої засадничо інші проекти М. Г. Рєпнін обговорював з сином Василя Капніста — Іваном Капністом (1794—1860), який допомагав у складанні їх для Санкт-Петербурга⁵⁰. Один з них, про реорганізацію облаштування козаків, Микола І передав на розгляд Комітету міністрів, на засіданні якого 13 квітня 1832 р. з доповіддю виступив малоросійський губернатор. Текст промови М. Г. Рєпніна вражає цілісністю і конструктивністю.

Імперія, на думку генерал-губернатора, не може терпіти федеральних угруповань, бо тоді складно їх підпорядковувати центральній владі. Однак члени Комітету міністрів помиляються, вважаючи Малоросію окремою провінцією, з особливими правами. Вона пройшла встановлені їй цент-

ром етапи входження до Росії, під час яких поступово втрачала свої відмінності. За період діяльності Малоросійської колегії та гетьмана вона позбулася ознак самостійності і вже ПО років не є особливою частиною Російської держави, її судочинство підпорядковане Сенату, духовенство повністю залежить від Синоду, прибутки надходять до государевої скарбниці. Населення виконує загальнодержавні роботи — будує канали, фортеці, прикордонні укріплення. Малоросіяни служать у регулярних полках ландміліції, пікінерних, гусарських, карабінерних та ін. З 1797 р. вони включені до державної рекрутської системи комплектування війська, в якій відзначаються старанністю і мужністю.

Даремно згадувати 1709 р. Відтоді Малоросія покірنا самодержавству. Більше того, нещодавно вона не підтримала виступ поляків і продемонструвала здатність його придушити. Невже цього недостатньо для розуміння, що "память бывшей самостоятельности совершенно исчезла в Малороссии" ⁵¹. Чому ж тоді уряд боїться козаків, вважаючи, що повернення їх до колишнього військового стану загрожуватиме цілісності імперії? Ніякої самостійної сили вони вже не становлять. Розселені на території в 61 тис. квадратних верств, вони не мають власних виокремлених поселень, змішались з дворянами, різночинцями і державними та поміщицькими селянами, їх побут, справді, своєрідний, але ж не він є визначальним, а віра, цар і Русь, що виступають об'єднуючим началом.

М. Г. Репнін пропонував не лише повернути козакам устрій, який нагадував попередній, а й зменшити податки, щоб не розорювати їхнє господарство. При цьому князь посилався на ідеї Катерини II щодо природного права народу та вміння використати його в інтересах розбудови Російської держави.

Проте пропозиція М. Г. Репніна не знайшла підтримки. Відкинувши її, уряд повернувся до рекрутської служби і до стягування інших козацьких повинностей. Повідомити про це козаків до Лубен приїжджав сам князь. Його зустріч описав М. Номис ⁵².

Для з'ясування майнового становища козаків губернаторства, визначення системи і розмірів їхнього оподаткування необхідно було провести перепис. Обговорюючи це питання у листуванні з В. П. Кочубеем, М. Г. Репнін продовжував переконувати уряд в марних його побоюваннях козацького незадоволення, цинічно вдаючись до такої характеристики: "Ради Бога, будьте совершенно спокойны относительно наших козакков, — это прекрасный народ, у них много общего с их приятелями волами: им скажут цоб — и они пойдут налево, цабе — пойдут направо, и Вы знаете, что волы только тогда становятся упрямы, когда их заставляют тащить свыше их сил" ⁵³.

Пропозиції М. Г. Репніна щодо проведення перепису були схвалені Миколою I, який підписав указ малоросійському губернатору від 21 червня 1833 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що слід визначити розміри податків та призову козаків на військову службу ⁵⁴.

Малоросійський губернатор вважав, що систему подушних податків слід змінити. При цьому він посилався на дані політичної економії, згідно з якими повнолітнього населення завжди буває більше, ніж тих, хто вмирає у віці між 18 і 60 роками. Він вже перевіряв можливості запровадження нової податкової системи на двох повітах — Полтавському і Чернігівському. За три тижні десять чиновників його канцелярії здійснили перепис козаків та визначили розміри їхніх земельних ділянок. Величина податку мала залежати від кількості працюючих у родині та розмірів наділів. Встановлювати його треба раз на десять років ⁵⁵ і не передавати управління козаками казенним палатам. Якщо в 1832 р. козаки Полтавської губернії

сплатили податок в 2,3 млн руб., що вдвічі більше, ніж попереднього року, то зі зміною податкової системи вноситимуть до казни значно більше коштів. М. Г. Репнін доводив, що дбає не лише про малоросійських козаків, а насамперед про "общее благосостояние империи"⁵⁶.

Окремі пропозиції М. Г. Репніна були враховані урядом. Відмінено рекрутський набір 1833 р. Перепис на запропонованих губернатором умовах здійснювали особливі чиновники, що забезпечували оперативне отримання наближених до достовірності статистичних відомостей. М. Стороженко мав рацію, вважаючи, що перепис міг викликати невдоволення козаків. Для його відвернення М. Г. Репнін переселив на Кавказ і в Анапу козаків та відставних солдатів, надаючи їхнім родинам певні пільги⁵⁷.

(Далі буде)

¹ Указ від 12 червня 1801 р. про присвоєння прізвища Репнін онуку опублікований М. Стороженком (Киевская старина. — 1897. — Кн. 12. — С. 474). Там же вміщено відомості про проходження М. Г. Репніним військової служби (с. 476—477).

² Детальніше див.: Антонович М. Князь Репнін, генерал-губернатор Саксонії. — Берлін, 1936.

³ Бантыш-Каменский. Словарь достопамятных людей русской земли. — СПб., 1847. — Ч. 111. — С. 47; С. Н. К портрету князя Николая Григорьевича Репнина // Киевская старина. — 1897. — Кн. 12. — С. 475.

⁴ Листовский И.С. Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о рассрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний // Киевская старина. — 1889. — Кн. 1. — С. 217.

⁵ Н. М. Из семейных архивов (Выдержки из писем малороссийских генерал-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина 1811 — 1819 гг.) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 7. — С. 90-99.

⁶ Лазаревський М. Памяти мої // Укр. археографічний збірник. — К., 1927. — Т. 2. — С. 29.

⁷ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 451, арк. 2; ЦДІАК України, ф. 1 343, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁸ Павловский И. Ф. Массонская ложа в Полтаве // Труды ПГУАК. — Полтава, 1909. — Вып. 6. — Ч. I. — С. 2.

⁹ Крижановська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у ХVІІІ — на початку ХХ ст.). — К., 1998. — С. 128.

¹⁰ Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк. — Полтава, 1910. — С. 72.

¹¹ Павловский И. Ф. Полтава в ХІХ столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. — 1905. — Кн. 11—12. — С. 283.

¹² Павловский И. Ф. Полтава. — С. 130—131.

¹³ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 181, арк. 1; Павло веки й И.Ф. Полтава в ХІХ столетии // Труды ПГУАК. — Полтава, 1907. — Вып. 4. — С. 33.

¹⁴ Павловский И.Ф. Полтава в ХІХ столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками). — С. 230.

¹⁵ Там само. — С. 231.

¹⁶ М и л л е р Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — Кн. 4. — С. 40, 41.

¹⁷ К о г у т З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. — К., 1996. — С. 223.

¹⁸ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. Очерки по архивным данным. — Полтава, 1906. — Вып. I. — С. 30.

¹⁹ М и л л е р Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. — С. 42, 46, 47.

²⁰ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина // Труды ПГУАК. — Полтава, 1905. — Вып. I. — С. 52.

²¹ Дремлюга С. П. З історії суспільно-політичної думки України першої половини ХІХ ст. Гурток князя М. Г. Репніна-Волконського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. На пошану проф. М.П. Ковальського. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 390.

²² Гуржий А. Й. Штрихи к портрету "настоящего историка" // Б а н т ы ш - К аменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 6.

²³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Варшава, 1933. — Т. II. — С. 285.

- ²⁴ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 12.
- ²⁵ Горбачь М. Невідома записка початку XIX віку "Об ищущих козачества". — (Б. м. і р. вид.). — С. 28.
- ²⁶ Журба А. Питання історії козацтва в "Истории Малой России" Д. М. Бантиша-Каменського // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. 36. статей. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 32.
- ²⁷ Атаманенко А. Є. "История Малой России" Д. М. Бантиш-Каменського: порівняльний аналіз першого та другого видань // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. — С. 407.
- ²⁸ Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. — С. 206.
- ²⁹ Бантиш-Каменский И. Словарь достопамятных людей русской земли. — Ч. III. — С. 56.
- ³⁰ Павловский И. Ф. Учреждение Полтавского института и постройка для него здания приказом общественного призрения // Труды ПГУАК. — Полтава, 1909. — Вып. 6. — Ч. 1. — С. 16.
- ³¹ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 53.
- ³² Павловский И. Ф. Кн. Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д. В. Кочубей // Труды ПГУАК. — Полтава, 1907. — Вып. 4. — С. 210—220.
- ³³ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 6. — С. 480-481; ПСЗ. — Т. XXXV. — 1818. — СПб., 1830. — № 27 505; Т. XXXVI. — 1819. — СПб., 1830. — № 28 022.
- ³⁴ Малама П. Н. О переселении по высочайшему повелению из Малороссии на Черноморские земли 25 000 душ казаков 1820 года // Труды ПГУАК. — Полтава, 1913. — Вып. 10. — С. 83-87; ПСЗ. — Т. XXXVIII. — 1820. — СПб., 1830. — № 28 241.
- ³⁵ ПСЗ. — Т. XXXVIII. — № 29 428.
- ³⁶ Письмо малороссийского военного губернатора, князя Н. Г. Репнина к графу В. П. Кочубею // ЧОИДР. — М., 1864. — Кн. 2. — С. 83-84.
- ³⁷ Репнин Н. Краткая записка о малороссийских казаках // ЧОИДР. — Кн. 2. — С. 92.
- ³⁸ 2ПСЗ. — Т. VI. — Отд. 1. — 1831. — СПб., 1832. — № 4 536; Когут З. Російський централізм і українська автономія. — С. 241—248.
- ³⁹ Павловский И. Ф. Малороссийские козацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году // Труды ПГУАК. — Полтава, 1910. — Вып. 7. — С. 109.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 1 378, оп. 1, спр. 32, арк. 217; ф. 1 284, оп. 1, спр. 1, арк. 177.
- ⁴¹ Павловский И. Ф. Малороссийские козацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году // Труды ПГУАК. — Вып. 7. — С. ПО.
- ⁴² 2ПСЗ. — Т. VI. — 1832. — СПб., 1833. — № 5 602, 5 547 а.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 1 284, оп. 1, спр. 35-36.
- ⁴⁴ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, XIV, № 386.
- ⁴⁵ Павловский И. Ф. Малороссийские козацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году. — С. 113; 2 ПСЗ. — Т. VI. — Отд. 1. — № 4 536.
- ⁴⁶ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 10. — С. 119.
- ⁴⁷ 2ПСЗ. — Т. VII. — № 5 458.
- ⁴⁸ Когут З. Російський централізм і українська автономія. — С. 230; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 31. В той же час граф Ростопчин, характеризуючи В. П. Кочубея, зазначав, що "нет ни одной великой нации, которой кафтан он не носил бы, исключая русского" (Богданович М. История царствования императора Александра I и Россия в его время. — СПб., 1871. — Т. V. — С. 444).
- ⁴⁹ Антонович М. Козацкий проект Василя Капніста // Сьогодні і минуле. — Львів, 1939. — Ч. II. — С. 16-22.
- ⁵⁰ Оглоблин О. Люди старой Украины. — Мюнхен, 1959. — С. 108, 159. У канцелярії М. Г. Репніна чиновником з особливих доручень служив й інший син В. В. Капніста — С. В. Капніст (1791 — 1843) (Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2. — С. 287).
- ⁵¹ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 10. — С. 124-125; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 61—62.
- ⁵² Номис М. Несколько заметок к автобиографической записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке "Киевской старины" за 1896 г. // Киевская старина. — 1897. — Кн. 4. — С. 157-162.
- ⁵³ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 11. — С. 148; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 91-92.
- ⁵⁴ 2ПСЗ. — Т. VIII. — Отд. 1. — 1833. — СПб., 1834. — № 6 277.

⁵⁵С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. - 1897. - Кн. 11. - С. 150.

⁵⁶Там само. — С. 152.

⁵⁷2ПЗС. - Т. VI. - Отд. 1. - № 4 376; Т. VIII. - Отд. 1. - 1833. - СПб., 1834. - № 5 630; Т. IX. - Отд. 1. - 1834. - СПб., 1835. - № 7 069; С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 11. — С. 156.